

Johann Habermanns bønnebog på dansk

Af Jens Lyster

Habermann og Sthen

I fejringen af reformationsjubilæet bør man ikke overse den nye fromhedslitteratur, der hentede sin teologiske inspiration fra Wittenberg.

Ved siden af Luthers lille Katekismus er der i reformationsårhundredet næppe nogen opbyggelig bog, der i udbredelse kan måle sig med den bøhmiske teolog Johann Habermanns eller Johannes Avenarius' *Christliche Gebet für alle Not vnd Stende*. At tage sin »Habermännlein« eller »Habermännle« i hånden blev med tiden et synonym for at berede sig til bøn.¹

Blandt forskere var der tidligere almindelig enighed om, at førsteudgaven af denne bønnebog, som ingen ganske vist havde set med egne øjne, måtte være udkommet i Wittenberg i 1567, altså for 450 år siden. Men i *Kirkehistoriske Samlinger* 1976 kunne dansk forskning ud fra to nye fund i Breslau Universitetsbibliotek godtgøre, at Habermanns bønnebog allerede var udkommet i 1565, og at derfor den ene nyfundne bønnebog, trykt ikke i Wittenberg, men i Hoff i Bøhmen i 1567 med et forord dateret 17. april 1567, måtte være en andenudgave. Så meget mere tydeligt, som det af titelbladet fremgik, at den var »Auch wider von newem mit Vleis durchaus gemehret vnd gebessert«.²

1567-udgaven er altså »gennemgribende forøget og forbedret« i forhold til 1565-udgaven. Hovedsubstansen er den samme, men i hver bøn er der foruden rettelser foretaget udvidelse af stoffet med ca. en

1 Snart var Habermanns bønner ikke kun allemandseje i de tysksprogede lande, men blev tilgængelige på alle Europas sprog: tjekkisk 1567, nedertysk 1570, dansk 1571, svensk 1572, latin 1576, engelsk 1579, slavonisk 1579, fransk 1606, græsk/latin 1614, fransk/tysk 1619, islandsk 1636, hollandsk 1640, rumænsk 1651.

2 Jens Lyster: »Avenarii bønner i Sthens oversættelse. På sporet af den danske bønnebogs 1. udgave 1571«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1976, s. 67-83. Årgangen var tilegnet Selskabets formand, professor Niels Knud Andersen, i anledning af hans 60-årsdag den 22. november 1976. Nærværende opfølgende bidrag må gerne ses som udtryk for taknemmelighed post mortem over for Niels Knud Andersen i anledning af 100-årsdagen den 22. november 2016.

femtedel. Måske efter ønske fra en bogtrykker eller forlægger om bønner af nogenlunde samme størrelse. I alt fald er der en tendens til, at de mindre bønner tilføjes de største udvidelser i 1567, og de større bønner kun forøges i mindre grad. Resultatet er, at hver bøn i 1567-udgaven nu kan overskues i ét opslag, idet den begynder øverst på venstresiden og slutter med amen nederst på højresiden. Den bedende slipper for at blade, mens bønnen læses.

Johann Habermann blev født i Eger i Bøhmen den 10. august 1516. I anledning af 500-årsdagen har jeg, for at lette kommende forskning i reformationens mest udbredte bønnebog, tilvejebragt en synoptisk udgave af både 1565- og 1567-udgaven. Den findes nu til fri afbenyttelse, sammen med min introduktion, på Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie's hjemmeside, under Hymnologische Werkstatt eller Hymnological Workshop. Endvidere på Salmehistorisk Selskabs hjemmeside, www.hymnologi.com.

Når initiativet til denne netudgave kommer fra dansk side, skyldes det, at den danske oversættelse fra 1571, begået af den unge helsingørkapellan Hans Christensen Sthen (1544-1610), rummer afvigelser fra alle tyske Habermann-udgaver og tvinger forskeren til at inddrage både kendte og ukendte og tabte udgaver og oplag af Habermanns tyske bønnebog for at forklare tilblivelsen af Sthens *Christelige oc vdkaarne Bøner*. Yderligere problematisk er det, at den danske førsteudgave fra 1571 er gået tabt.

I 2003 udkom Sthens oversættelse af Habermanns bønnebog i en tekstkritisk udgivelse med indledning og kommentarer, hvor andenudgaven fra 1577 er lagt til grund.³ I Danmark kaldtes bønnebogen for det meste ved forfatterens latiniserede navn Johannes Avenarius, og under det navn optryktes bønnebogen igen og igen op gennem hele 1600-tallet. Allerede i Sthens levetid gik andre udgivere af bønnebøger flittigt på strandhugst i Sthens oversættelse. Ydermere blev i 1620 alle Avenarius' morgen- og aftensignelser til hver dag i ugen udtaget af Sthens bønnebog og indlemmet i *Nogle Vdkaarne Bøner til huer Dag i Vgen*, der udkom sammen med *Nogle Vdkaarne Psalmer*, og det blev snart fast praksis at ledsage salmebøger med Avenarius' ugedagsbønner. Endnu i Kingos salmebog, i udgaver fra 1704 og frem til 1774,

3 *Hans Christensen Sthens Skrifter*, II. *Christelige oc vdkaarne Bøner og En Liden Haandbog*, udg. af Jens Lyster under medvirken af Jens Højgård, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 2003, s. 13-288. I nærværende bidrag refererer jeg med AV plus et tal til denne Avenariusudgivelses afsnit- og linjetælling.

fandtes der som anhang *En andægtig Bønne-Bog, Som indeholder Joh. Avenarii Ugentlige Morgen- og Aften-Bønner*.

Med de nævnte hjælpemidler – den synoptiske netudgave på tysk og, i bogform, Sthens danske oversættelse – ved hånden er det omsider blevet overkommeligt at eftergå den danske oversættelses bemærkelsesværdige tilblivelse og form. Det står fast, at Sthen må have benyttet to Habermann-udgaver.

Sthen var velorienteret i den nyeste litteratur på det tyske bogmarked, måske gennem de årlige bogmesse kataloger, der udsendtes i både Frankfurt og Leipzig.⁴ Han kan derfor tidligt have købt førsteudgaven af Habermanns bønnebog, hvis forord er dateret den 23. februar 1565. Førsteudgaven blev siden genoptrykt både i Nürnberg 1567 og i Breslau 1569, så det kan også være et af disse optryk, som Sthen har erhvervet.⁵

En teoretisk mulighed for, at den danske udgave fra 1571, som er gået tabt, udelukkende har bygget på den tidlige 1565-udgave, kan vi vist se bort fra. Ikke et eneste spor i den senere danske overlevering⁶ efter de mærkbart kortere Avenarius-bønner fra Habermann 1565 lader sig opdrive.⁷ Så også den tabte 1571-udgave har rummet en oversættelse, der var sat sammen af to Habermann-udgaver. Hvordan er det gået til?

Har den unge hr. Hans til Skt. Olai i Helsingør forventningsfuld indleveret sit debutarbejde, en færdig oversættelse af den tyske bestseller, Habermanns bønnebog efter 1565-udgaven, til forlæggeren Baltzer Kaus i København? I så fald har forlæggeren snart returneret manu-

4 Det Kongelige Bibliotek har i tre bind under signaturen 78-132b-4to bevaret en række kataloger fra årene 1578-1759. Et skrift, trykt i Basel i 1582 og annonceret i Frankfurter kataloget samme år, bliver erhvervet af Sthen så tidligt, at han allerede i 1584 kan udgive en oversættelse heraf, se *Hans Christensen Sthens Skrifter*, IV, 2015, s. 63-64. Også som forbruger af de nyeste tyske skillingsviser har Sthen været fremme i skoene, jf. Jens Lyster: »Skillingsviser som kilder til Sthens salmer, og Sthens egne salmer som skillingsviser«, *Hymnologiske Meddelelser*, Salmehistorisk Selskab 2001, s. 229-260.

5 At sidstnævnte udgave forhandlede i Danmark og købtes af en borger i Køge, sandsynliggøres i Gerd Neubert (udg.): *Skifter fra Køge 1597-1655*, 1992, s. 199: »Geb[etbuch] Joh. Haberman, Brislou 1569«.

6 Denne er detaljeret opregnet i kapitlet »Tradering. Oversigt over AV-teksternes efterliv i tohundrede år« i *Hans Christensen Sthens Skrifter*, II, s. 281-288.

7 I *Kirkehist. Saml.* 1976 s. 78 konkluderer jeg, at Lorentz Benedichts defekte og derfor udaterede *Nogle merkelige vdkaarne Bøner*, der formodes at være trykt 1574-78 og som indoptager 31 af Sthens Avenariusbønner, må have benyttet Sthens tabte førsteudgave fra 1571. De 31 bønner er identiske med bønnerne i andenudgaven fra 1577, som derfor må betragtes som et stort set uforandret genoptryk af førsteudgaven.

skriptet med besked om, at en oversættelse til dansk bør bygge på den nyeste Habermann-udgave, som forlæggeren godhedsfuldt vedlægger. Og så har Sthen måttet udarbejde et nyt trykmanus, dog med udstrakt genbrug af sit første manuskript, og ved at klippe og klistre har Sthen kunnet inkorporere de nye tilføjelser i den gamle tekst.

Det nævnte scenarium forudsætter, at Sthen er kommet til vejs ende med sin første oversættelse. Så vidt er det næppe kommet. Oversæteren selv må undervejs være blevet opmærksom på en forøget udgave af den tyske bønnebog, som han klogeligt vælger at satse på.

Det er faktisk muligt i Sthens oversættelse at påvise, hvor langt Sthen var nået med Habermann 1565, inden han fik kendskab til den nye tyske udgave.

Habermanns bønnebog, både første og anden udgave, består af to dele. Første del indledes med en længere dedikation til grevinde Anna Schlick til Rabenstein og Falckenaw. Derefter følger ugedagsbønnerne, som er det epokeskabende ved denne bønnebog. Otte bønner til hver af ugens syv dage, i alt 56 bønner. Anden del består af en snes bønner for personer i forskellige stænder (øvrighed, husfader, husmoder, barn, tyende osv.) og forskellige (nød)situationer (tordenvejr, pest, før nadver, efter nadver, sygdom osv.).

Sthens oversættelsesarbejde

Sthen har oversat hele første del med alle 56 ugebønner og de første tre bønner i anden del, inden han skifter forlæg. For sporene efter Habermann 1565 slipper op med oversættelsen af den 3. bøn, »Øffrigheds Bøn«. Så har Sthen lagt Habermann 1565 til side og er begyndt forfra med Habermanns revision fra 1567 som det forlæg, der nu skal gælde for hele bogen. Men i de første tre fjerdedele af bønnebogen er der, frivilligt eller ufrivilligt, blevet umiskendelige spor tilbage efter førsteudgaven af Habermanns bønnebog. Og da det først og fremmest blev ugebønnerne, der frodigt levede videre i danske bønnebøger de næste tohundrede år, er det værd at notere dette specifikke indslag af den hidtil ukendte Habermann 1565 i den danske bønnelitteratur.

Sthen må have valgt at fastholde teksten i sit gamle manuskript i et vist omfang, fx i bønnernes indledning, som han kan have gjort særlig pyntelige i sit manuskript og derfor ikke har nænnet at ændre. Umiskendelige spor efter Habermann 1565 er kursiveret af mig:

Søndag IIII. O *All Naadis Gud oc Barmhiertigheds Fader* ...

Søndag VI. O Gode *Barmhiertige oc Milde Gud* ...

Søndag VII. O Barmhiertige *gode Gud* ...

Mandag IIII. Barmhiertige gode Gud, *euige Fader* ...

Mandag V. Evige *Barmhiertige* Gud, *vor Herris Jesu Christi Fader* ...

Tirsdag II. O Gud helligAand, *du sande Trøstere i all nød* ...

I denne proces, hvor Sthen genbruger det gamle og inkorporerer det nye, har vi mulighed for at kikke kompilatoren over skulderen og opleve de øjeblikke, hvor han bliver skødesløs eller mister koncentrationen eller vælger at hugge en hæl og klippe en tå eller i grunden synes, at Habermann udtrykte sig mere pågående og spændende i 1565 end i 1567, hvorfor Sthen fastholder sin oprindelige oversættelse.

Det er en kendt sag, at forskningen kan gøre interessante iagttagelser i registerlevn. Formentlig fordi registre er for kedelige til, at en ambitiøs forfatter gider spille tid på at læse korrektur på dem. I alt fald konstaterer vi, at det indledende register i *Christelige oc vdkaarne Bøner* røber Sthens oprindelige manuskript. Registret stammer fra Habermann 1565 og stemmer ikke overens med bogens indhold, der er justeret efter Habermann 1567.

Register til 3. bøn om mandagen siger bredt: »Om en ret Tro oc Guds kundskaff« (»Gebet vmb rechten Glauben vnd Erkenntnis«), hvorimod overskriften til selve bønneren, AV 19, er kortfattet: »Om en ret Tro« (»Gebet vmb rechten Glauben«).

Register til 7. bøn om tirsdagen siger: »Imod Euangelij Fiender« (»Wider die Feinde des Euangelions«), men bønnens overskrift, AV 31, er ændret til »Imod Sathans Rige« (»Wider des Satans Reich«).

Register til 7. bøn om lørdagen siger: »Imod all Fortuilelse oc Helfuedis angst« (»Wider die Verzweiffelung vnd Hellen angst«), men overskriften til bønneren AV 63 er kortere: »Imod all Fortuilelse« (»Wider die Verzweiffung«).

Tilsvarende modsætning mellem register og tekst ses ved 5. bøn til onsdag og 5. bøn til lørdag.

I selve bønneteksterne forekommer der mange spor efter Habermann 1565. Enten fordi Sthen har oversat dette eller bevidst ønsker at fastholde den oprindelige tekst. I »En Bøn til Gud, om Aand oc Naade, til at bede ret«, AV 8, i bogens indledning fastholder Sthen sin oprindelige oversættelse: »Herre lad mine Læber op, at min Mund kand forkynde din Loff. *Lad min Bøn icke vere en wnyttig Mundpladder oc løss tale, paa det ieg icke kommer til dig met min Mund, oc ærer dig alene met Læberne, oc Hiertet at vere langt fra dig. Thi saadan Bøn bliffuer til Synd.* Men forlen ... «, AV 8,10-14, jf. Habermann 1565: »Herr thu meine Lippen auff, das mein mund deinen Rhum verkündige.

Las mein Gebet nit ein faul vnnützes geschwetze sein Auff das ich nit mit meinem Mund zu dir nahe, vnd dich allein mit den Lippen ehre, aber das Hertz ferne von dir sey, dann solch Gebet müsse zur sünden werden, Sondern verleihe ...«. Habermann 1567 har undtagelsesvis en strammere form, der udelader de kursiverede sætninger. Er det den tidligere latinskolerektor i Helsingør, der med sine erfaringer som pædagog røber en forkærlighed for den belærende tone og den håndfaste metafor »unyttig mundpladder«, fordi han véd, at den vil bide sig fast i hukommelsen og adskille denne bøn fra andre bønner?

At Sthen har blik for den gode metafor, som giver bønnen karakter, ses i indledningen til »En Bøn om Syndernis forladelse«, AV 11, den tredje bøn om søndagen: »Barmhiertige Gud, euige Fader, mine Synder ere store, mine Misgierninger ere mangfoldige, mine offuertrædelser ere wtallige, *saa mange som Sandskorn ere paa Haffuet, saa mange ere oc mine Synder ...*«. Den kursiverede linje citerer den apokryfe Manasses Bøn vers 9 og er udeladt i Habermann 1567. Sthen overtager denne ene sætning fra Habermann 1565, men resten af bønnen er identisk med Habermann 1567.

Gode metaforer skal man ikke give slip på, synes Sthen at mene. I »Aftensignelse om Søndagen« hedder det: »Derfaare raaber ieg til dig, lad icke din Naade vere langt fra mig, *Beskerme mig min Gud som en Øyesten, Beskerme mig met din skiold*«, AV 16,20-22. Den kursiverede tekst, der citerer Sl 17,8, er udeladt i Habermann 1567, men fastholdt fra Habermann 1565.

I samme aftensignelse fastholder Sthen den gamle afslutning fra Habermann 1565: »See HERre ieg raaber til dig om Dagen, oc du suarer mig, ieg tier oc ikke stille om Natten, oc du bønholder mig, ved Iesum Christum vor HERRE, Amen.«, AV 16,38-41. Det finurlige ved den ordlyd er, at bag anråbelsen ligger Sl 22,3, der i Christian III's Biblia unægtelig udtrykker Guds *manglende* bønholdelse: »Min Gud, ieg rober om dagen, Saa suarer du inted, Oc ieg tier icke heller om natten«. Den manglende bibelske dækning kan forklare, hvorfor Habermann i 1567 tilsyneladende får kvababbelse i sin lutherske sola scriptura-samvittighed og dropper det velmente fordrejede bibelcit.⁸ Sthen holder som

8 Habermann er dog ikke konsekvent. For i aftensignelsen til torsdag gentages i 1567 kunststykket at indplante en bønholdende Gud i Sl 22,3: »Sihe mein Gott, des Tages ruffe ich, so antwortestu mir, Vnd des Nachts schweige ich auch nicht, vnnd du erhö-rest mich«, så i virkeligheden flytter Habermann blot dette tvivlsomme bibelcit fra den ene aftensignelse til den anden. Og igen tager den danske oversætter det korrigerende bibelcit og den bønholdende Gud for gode varer, jf. AV 48,24-25, til bedende danskeres trøst.

en god sjælesørger hånden over det fejl citerede skriftsted fra Habermann 1565 til opbyggelse for danske læsere de næste 200 år.

Fejl læste bibelsteder er der endnu nogle eksempler på i Sthens oversættelse, men fejlene skyldes i første omgang Habermann. I »Øffrigheds Bøn« figurerer om Gud dette mystiske udsagn, som Sthen oversætter ureflekteret fra Habermann 1565: »Hand haffuer baade den lille oc store mact, oc sørger for dem alle«, AV 68,25-26. Sthen registrerer ikke, at Habermann sidenhen korrigerer »macht« til »gemacht«: »Er hat beyde die kleinen vnd grossen gemacht ...« og genkender ikke citatet fra Visd 6,6. Da Sthen i 1592 i sit skrift *Geistlig Hussraad* genbruger bønnen, aner vi forfatterens gode vilje, for udsagnet er rettet til det mere forståelige »Hand haffuer baade den lille oc store i mact oc vold«⁹, men bibelcitatet er stadig ikke erkendt.

I »En Bøn om Syndernis forladelse«, søndag III, hedder det: »See, jeg bekiender mine Misgierninger, oc mine Synder ere stedse faar dig«, AV 11,8-10. Sthen burde have gennemskuet citatet fra Sl 51,5: »Thi ieg bekender mine Misgerninger, oc mine Synder ere altid faar mig«. Altså »mig«, ikke »dig«!¹⁰ Det gør da en forskel, om mine synder plager min egen dårlige samvittighed eller de ses af den altseende Gud. Men fejlen gik uantastet videre til alle senere oplag af Sthens oversættelse og genfindes og kan beundres så sent som i Cassubes *En andæctig, skiøn oc nyttig Bønnebog* fra 1685.

I 2. bøn til mandag, »Tacksigelse for vor Forløsning«, som er en udlægning af den anden trosartikel, må Habermann have fortrudt, at han i 1565 har ladet forløsningen være så forbundet med Jesu død på korset for at forsone Guds vrede, at han har underkendt, at også Jesu opstandelse og himmelfart og hans plads ved Guds højre hånd hører med til forsoningen og i alt fald til anden trosartikel. Det råder han bod på i 1567, men på en sådan måde, at bønnen munder ud i en parafrase af trosbekendelsen og derved mister karakteren af taksigelse. Sthen har haft teologisk overskud og fornøden kritisk sans til at råde bod derpå ved efter Habermanns nye og lidt for dogmatiserende afslutning at tilføje den sammenfattende bøn fra Habermann 1565: »vnd mig oc, at ieg nu og altid, oc synderlige i min sidste ende, trøster mig der met aff Hiertet, oc der ved bliffuer beholden i en ret Tro, oc at ieg som it saligt Menniske, vdi Christelig vandel oc Lydighed, altid loffuer oc tacker dig, min HERre oc Gienløser, oc effter dette Liff bliffuer euige

9 Hans Christensen *Sthens Skrifter IV*, s. 141 linje 24-25.

10 Måske er fejlen arvet? I en udateret Nürnberg-udgave hedder det som hos Sthen: »meine Sünde ist immer für dir«.

salig, Amen.«, jf. AV 18,39-43. I samme bøn har Sthen bibeholdt en markant udlægning af Kol 2,14 fra Habermann 1565, kursiveret, i følgende bekendelse: »Du haffuer vdslet den handschrift som vaar imod oss oc slaget den til Kaarsset, *oc giort oss fri fra Louens forbandelse, fra Synd oc euig Helffuedis pine*« og har til gengæld udeladt en omstændelig passage, kursiveret, i Habermann 1567: »du hast ... ausgetilget die handschrift so wider vns war, *welche durch satzung entstunde, vnd vns entgegen war, vnd hast sie aus den mittel gethan*, vnd an das Creutz gehefftet«, jf. AV 18,24-26. På den måde bliver Sthen ikke bare en slavisk oversætter af Habermann, men en skabende medansvarlig.

Det ses i slutningen af morgensignelsen til mandag, hvor Sthen i bearbejdet form har bevaret denne bøn fra Habermann 1565: »Beware mich für Fleisches lust, Für augen lust, vnd für hoffertigem Leben. Gib gnad, das ich Dir in reinigkeit meines Hertzens diene«. Sthen omdisponerer og oversætter den sådan: »... at ieg kand tiene dig i en sand Tro, oc i mit Hiertis renhed, beuar mig fra Kiødelig lyst, fra Øyen lyst, oc fra it hoffærdigt Leffnet«, AV 17,36-38.

I den 7. bøn til torsdag, »Imod denne Verdens Fristelse«, har Sthen omhyggeligt indføjet selv de mindste ændringer fra Habermann 1567. Men den afsluttende bøn om salighed, »oc naar ieg skal skillis her fra, da anamme mig til dig i det euige Liff«, AV 47,32-33, har han valgt at bevare fra Habermann 1565, hvorefter bønne afsluttes med den nytilkomne afslutning fra 1567, AV 47,33-40.

Sthen har forstået at dreje sit uheld ved at oversætte Habermann på et uheldigt tidspunkt, hvor en revision af samme bønnebog var kommet på markedet, til sin egen og sit danske publikums fordel. Sthen kender som ingen anden den oprindelige bønnebog, ja har den liggende i sin danske oversættelse og kan derfra nyde godt af de guldgrube, som Habermann er kommet til at kassere.

Præcisering af Sthens forlæg

Vi har for nemheds skyld hidtil kun opereret med to forlæg for Sthens oversættelse, en 1565- og en 1567-udgave. Men billedet er mere broget, dersom vi inddrager de mange kendte og især ukendte genoptryk, der må have foreligget af de to udgaver. Af 1565-udgaven kender vi optryk fra Nürnberg 1567 og Breslau 1569. Af 1567-udgaven kender vi foreløbig Hoff 1567 og nogle senere optryk og må gætte os til en mængde tabte eftertryk. I 1574 besørgede Johann Habermann, nu som professor i Wittenberg, en udgave med et nyt forord dateret Witten-

berg 29. september 1574.¹¹ Fordi bogen hidtil er blevet optrykt mange steder i mere og mere fejlfulde oplag og eftertryk, har Habermann revideret og forbedret teksten, så denne 1574-udgave nu lanceres som »das rechte Exemplar, darnach die andern sollen vnd mögen gedruckt werden«. Det siger sig selv, at Sthens danske oversættelse ikke har nydt godt af denne autoriserede revision. Derimod kan Sthen meget vel have indrettet sit trykmanus efter en af de udgaver, der er myldret frem mellem 1567 og 1571 og som vel at mærke stadig har fastholdt den tilegnelse til grevinde Anna Schlick af 17. april 1567, som Sthen medtager i sin oversættelse. Derfor kan alle afvigelser i den danske oversættelse væk fra Hoff 1567 være interessante, hvis vi vil pejle os ind på Sthens forlæg.

I den 3. bøn til fredag, »En Bøn om en sand Penitentze oc Om-uendelse til Gud«, har Sthen en refleksion over to bibelske eksemplifikationer, synderinden og toldereren, hentet fra 1567-udgaven, hvor imidlertid indskuddet med toldereren endnu ikke er med i Hoff 1567 og derfor gengives kursiveret af mig: »O kiere Gud, see til mig lige som du haffuer seet til Mariam Magdalenam, den arme Synderinde, den tid hun laa hos dine Fødder, oc græd hiertelige for sine Misgierninger: *Oc den Toldere i Templen, den tid hand slo sig for sit Bryst, oc bad om Naade*«, AV 51,29-33. Både synderinden og toldereren er med i den tyske 1574-revision, men nok så interessant i vor sammenhæng er, at de også begge figurerer i den udgave, der er trykt af Hans Steinman i Leipzig 1576 og som findes på Det Kongelige Bibliotek og som vel at mærke stadig har et forord dateret 17. april 1567. Leipzig 1576 må bygge på en udgave af den type, som Sthen har haft i hænderne og som altså har foreligget inden 1571. Måske har den også været trykt af Hans Steinman i Leipzig eller på anden måde stamme fra Leipzig?¹² Vi kan ydermere konkludere, at Habermann på det tidspunkt har samtykket i

11 Denne udgave er tilegnet den purunge hertuginde Dorothea af Sachsen (1563-87), der var datter af kurfyrst August af Sachsen og hustru Anna, prinsesse af Danmark, og datterdatter af Christian III.

12 Hans Steinman optræder som bogtrykker i Leipzig allerede i 1570 if. Christoph Reske: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, 2. erweiterte Auflage, Wiesbaden 2015, s. 568-569. Steinman har i sin Habermann 1576-udgave samme tekstudfald i 2. bøn til mandag (jf. AV 18,26-28: »du haffuer ... ved dig selff), som i en udgave, trykt af Jacob Bärwalds Erben, Leipzig 1572. Det kunne antyde en forbindelse mellem disse to. Jakob Bärwald kan inden sin død den 20.10. 1570 (Reske s. 562) have trykt den Habermann-udgave – dog uden det nævnte tekstudfald – som Sthen nød godt af. Bärwalds arvinger udgav Habermanns bønne-bog så sent som i 1579.

en sådan udgave, for ellers ville han ikke i 1574 lukke toldereren ind i den reviderede bønnebog.

Et parallelt tilfælde optræder i den førnævnte »Øffrigheds Bøn«, som er den sidste tekst i den danske bønnebog med spor efter Habermann 1565. Her har Sthen en tekst fra en 1567-udgave, der må have omfattet mere end i Hoff 1567, ja lige så meget som i Leipzig 1576, men ikke så meget som i 1574-revisionen. Sthens tekst er følgende, med teksten fra Leipzig 1576 i kursiv: »Saa hielp nu Barmhertige euige Gud, at ieg lader mig tucte oc vnderuise aff dit hellige Ord, oc vel faarestaar mit Embede, ingen gjør vold oc wræt, ey heller tilsteder at nogen skeer wræt. Oc ey nogen tid gjør wretfærdighed bistand, eller lader mig bøye oc afflede fra den rette vey, *Thi ieg er din Tienere, oc din Tieniste Pigis Søn*¹³, *it skrøbeligt Menniske, met it stacket Liff, oc alt for ringe til at forstaa aff mig self huad Low oc Ræt er*«, AV 68,26-33. Igen må vi konkludere, at den kursiverede tekst må være billiget af Habermann, siden den indgår og videreudvikles i 1574-revisionen.

Det gælder også et indskud i aftensignelsen til lørdag: »Derfor vil ieg vere glad, prise oc rose dig aff min Leyr«, AV 64,33-34, der findes tilsvarende i Leipzig 1576 og stærkt forøget i 1574-revisionen. Samme fænomen optræder i »En vng Drengs eller Pigis Bøn« med bønnen »skaffe i mig it reent Hierte«, AV 74,5, hvor Leipzig 1576 har »ein reines hertz«, mens 1565 og 1567 har »ein reine Seele«. I samme bøn hedder det: »Beuar mig fra alle tileggelser, fra alle *Orte* oc *Steder*, der kunde giffue Aarsage til Wrenlighed«, AV 74,18-20, hvor kun Leipzig 1576 og 1574-revisionen tilføjer »örten«: »anreizung örten vnd stellen«.

Ligeså har »En Fructsommelig Quindis Bøn« en tilføjelse, kursiveret, svarende til Leipzig 1576: »du haffuer ... paalagt mig *oc det gantske Quindekiøn, for Synden skyld*«, AV 75,4-5. Bag »vore hungrige oc tørstige Siæle« i AV 85,22 må ligge »vnsere hungerige vnd durstige seelen«, jf. 1574-revisionen, hvor Hoff 1567 kun har »vns hungerige vnd durstige« uden sjælene.

13 Da Sthen i sit skrift *Geistlig Hussraad*, som er tilegnet to adelige ægtepar, genbruger denne bøn, er passagen »oc din Tieniste Pigis Søn« fjernet, jf. *Hans Christensen Sthens Skrifter IV*, s. 141 linje 31. At være tjenestepigens søn eller at have en søn med hende kunne være stigmatiserende i adelige kredse og derfor en pinagtig påmindelse i en bøn. Sthen kunne være kommet om ved problemet ved at oversætte allusionen til Visd 9,5 direkte fra Christian III's Biblia: »Thi ieg er din Tienere, oc din tienerindis Søn«. Tjenerinde giver frommere associationer end tjenestepige!

Konklusion

Det har således været muligt at pejle sig ind på en revideret og væsentlig udgave af Habermann 1567, som vi ellers intet kender til, men som Sthens danske oversættelse giver os en sikker terminus ante quem for. Dette missing link i Habermanntraderingen glimrer ved en række bevidste ændringer, der må stamme fra Habermann selv, og som han siden udviklede videre i sin 1574-revision. Dette missing link må være kommet så betids, at Sthen har kunnet have glæde deraf til sin oversættelse. Det må have været Habermanns første forsøg på at få hånd i hanke med den udvikling af bønnebogen, der snart var ved at løbe løbsk. Habermann har til denne udgivelse engang mellem 1567 og 1571 valgt at bevare dedikationen til grevinde Anna Schlick og forordet, dateret Falkenau den 17. april 1567, som overtages af Sthen, men Habermann kan på anden vis have markeret, at netop denne udgave havde forfatterens særlige bevågenhed. Og her kan en hidtil vanskeligt forstået formulering fra Sthens side kaste lys over en skelsættende, men siden upåagtet og tabt udgave.

I et nyt forord, dateret Malmø den 14. februar 1594, til en genudgivelse af *Christelige oc vdkaarne Bøner*, oplyser Sthen, at denne bønnebog, som han for nogle år siden har fordansket, har han »nu paa ny ... offuerseet, formerit oc forbedrit, effter den sidste Editz«. ¹⁴ Der er imidlertid i 1594 bortset fra et nyt forord kun foretaget en række mindre ændringer ¹⁵ i retning mod Habermann 1567. ¹⁶ Så Sthens henvisning til en tysk »sidste Editz« gælder ikke 1574-revisionen med dens omfattende ændringer, men den version af Habermann 1567, som Sthen stadig tror var den sidste, ligesom da han oversatte den i 1571. Tre år senere udgav Habermann sin 1574-revision. På titelbladet til et eftertryk i Frankfurt

14 *Hans Christensen Sthens Skrifter*, II, 2003, s. 156 linje 161.

15 Disse er summarisk opregnet i *Hans Christensen Sthens Skrifter*, II, s. 247.

16 En iøjnefaldende ændring er i morgensignelsen til mandag, hvor teksten i 1577: »Beskytte mig fra alle mine Fiender«, AV 17,25-26, oversætter Habermann 1565: »Beschütze mich für allen meinen feinden«. I 1594 ændres teksten i overensstemmelse med Habermann 1567 til: »Beskytte mig fra den Siuge, der forderffuer om midagen. Beuar mig fra alle mine Fiender«. Tekstforskellen mellem 1577- og 1594-udgaven dannede skole i bønnernes efterliv. Traditionen fra 1577 og eventuelt andre oktavudgaver møder os så sent som i Cassubes *En andæctig, skion, oc nyttig Bønnebog* [1685] og i *En andægtig Bønne-Bog, Som indeholder Joh. Avenarii Ugentlige Morgen- og Aften-Bønner*, der ledsagede Kingos salmebog frem til 1774. Hvorimod fx *Nogle Vdkaarne Bøner* fra 1620 og *Den Aandelige Vey-Vjser* [1695] byggede på 1594-udgaven. Tekstforskellen i aftensignelsen til lørdag, AV 64,4, mellem »Miskundhed« i 1577 og »milde Miskundhed« i 1594 afspejles tilsvarende i efterlivet i de nævnte fire bønnebøger.

a.M. 1579 hedder det: »Nun aber auff's new nach der letzten Edition, mehrung vnd besserung verdeutscht«. Underforstået er, at udgave 1574 er »die letzte Edition«. Samme formulering »die letzte Edition«¹⁷ kan Sthen have forefundet på titelbladet til sin udgave af Habermann 1567, som Johann Habermann på et tidspunkt inden 1571 har betragtet som den definitive udgave af bønnebogen. Hverken Habermann eller Sthen har kunnet forudse, at det nogle år senere skulle blive nødvendigt med endnu en autoritativ og endnu mere definitiv »letzte Edition«.

Kortlægningen af de tidlige tyske Habermann-udgaver og -oplag er altså ikke tilendebragt og bliver det formentlig først, hvis der fra dansk side tages yderligere initiativer til at præcisere forlæggene for Sthens danske oversættelse.

Resume

Johann Habermanns 500 Jahres Geburtstag am 10. August 2016 ist mit einer kostenlosen Netausgabe seines berühmten Gebetbuches gefeiert. Die frühen Ausgaben von 1565 und 1567 sind, synoptisch aufgelistet, in der Webseite der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie/ Hymnologische Werkstatt zu finden. So auch in Salmehistorisk Selskabs Webseite www.hymnologi.com.

Die dänische Übersetzung von 1571 ist in *Hans Christensen Sthens Skrifter*, II, 2003, textkritisch herausgegeben. Auf diesem Hintergrund ist es über jeden Zweifel erhoben, dass der dänische Übersetzer stufenweise die beiden frühen Habermann-Ausgaben verwendet hat. Zu den ersten drei Viertel der Gebete hat er die Ausgabe 1565 als Vorlage gehabt. Dann fängt er von vorn auf Grund der vermehrten Ausgabe 1567 an und verbessert seine bisherige Übersetzung durch Einschiebsel und Korrekturen. Die Spuren der Ausgabe 1565 sind aber zahlreich – und beispieldlose. Das letzte Viertel der Übersetzung baut ausschliesslich auf die Ausgabe 1567.

Die Ausgabe 1567 ist aber nicht eindeutig. Zwischen 1567 und 1571, wo Sthens Übersetzung herausgegeben wurde, gab es viele erweiterte und geänderte Nachdrucke, und viele sind heute verschollen. Existiert immer eben die deutsche Ausgabe, die Sthen als »die letzte Edition« bezeichnet, und die er mit ihren kennzeichnenden Vermehrungen, Textvarianten und Wesenszügen als seine Hauptvorlage benutzt?

Eine weitere Bestandsaufnahme der noch vorhandenen frühen deutschen Habermannausgaben mit Stemmata auf Grund der wesentlichen Textvarianten ist für die kommende Forschung wünschenswert.

17 Subsidiært »nach der letzten Edition«, hvis det drejer sig om et eftertryk.